

Mimoza PRIKU

DISA KAHE TË REJA NË FJALËFORMIMIN E SHQIPES

Hyrje

Problemet që lidhen me fjalëformimin kanë marrë një vëmendje të veçantë nga studiuesit e gjuhës sa i takon rrafshit sinkronik apo diakronik të të vështuarit të problematikës, por sidomos interpretimit teorik nga shkolla të ndryshme gjuhësore, të cilat kanë propozuar për fjalëformimin modele të ndryshme analizash. Këto çështje kanë nisur të parashtrihen në mënyrë sistematike për grupe të caktuara gjuhësh, siç janë gjuhët europiane, por edhe për një rreth më të gjerë lingistik. Mendojmë se sa u takon studimeve mbi fjalëformimin në gjuhët europiane një kontribut me vlerë përbëjnë botimet: “Handbook of Word-Formation” (ed. Pavol Stekauer, Rochelle Lieber, Springer, 2005); kolana për fjalëformimin nga shtëpia e njohur botuese De Gruyter Mouton e sidomos volumni i saj i pestë “Word-Formation. An international Handbook of the Languages of Europe”. Ky korpus përmbledh rreth 207 artikuj studimorë të cilët e shohin dhe e interpretojnë fjalëformimin nga këndvështrime të ndryshme. Volumni i fundit (i përgatitur nga Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen dhe Franz Rainer) ka përfshirë edhe një studim për fjalëformimin në gjuhën shqipe të përgatitur nga dy albanologët e njohur, Monica Genesin dhe Joachim Mazinger. Ndërsa sa i takon tipologjisë së fjalëformimit në një këndvështrim më të gjerë gjuhësh, vlen të përmendim botimin: “Word-Formation in the World’s Languages” (me autorë Pavol Štekauer, Salvador

Valera dhe Lívía Körtvélyessy, Cambridge University Press, 2012).

Natyra komplekse e fjalëformimit, interpretimi i të cilit kërkon që të hyjnë në lojë jo vetëm parametra morfologjikë, por edhe ata leksikorë, fonetikë, sintaksorë, tekstualë etj., ka sjellë si rezultat analizimin apo zbërthimin e një fjale jo të thjeshtë duke u nisur nga parime të ndryshme. Njihen përgjithësisht tri qasje kryesore. E para ka të bëjë me hipotezën sipas së cilës analizën e bazon tek koncepti i *fjalës* (word-based hypothesis), e dyta mbështetet tek nocioni *rrënjë* apo *stem* dhe e treta, bazuar në konceptet e Baudouin de Courtenay dhe gjuhëtarit amerikan L. Bloomfield, i drejtohet *morfemës*. Çdonjëri prej këtyre qëndrimeve ka gjeneruar teori e parashtrime të ndryshme, duke sjellë që edhe vetë morfologjia të vështrohet në dy degëzime, po jo me një kufi të pakapërcyeshëm. Për këtë arsye diskutohet për *morfologji flektive* (Inflectional morphology), emërtim për të cilën bien dakord edhe drejtime të ndryshme gjuhësore dhe *morfologji derivacionale*.

Modelet kryesore të analizës janë paraqitur nga gjuhëtari i njohur amerikan Charles F. Hockett në artikullin “*Two models of grammatical description*” të botuar në vitin 1954¹. Modeli i parë **Item and Arregment** (Njësi dhe Renditje) i interpreton morfemat si unitete të kuptimshme dhe analiza nis me renditjen e këtyre morfemave². Modeli i dytë **Item and Proces** (Njësi dhe Proces) i përqendron të gjitha proceset morfologjike tek koncepti i rrënjës. **Word and Paradigm** (Fjalë dhe Paradigmë) është modeli i cili vë përballë **fjalën**, që konsiderohet si një e tërë me **paradigmën** dhe bën pjesë tek ajo që njihet edhe si morfologji e fleksionit.

Ndërsa gjuhëtari Hans-Jörg Schmid në studimin “The scope of word-formation research”³, duke u nisur edhe nga

¹ Ch. F. Hockett (1954), “Two Models of Grammatical Description”, *WORD*, 10:2-3, 210-234, DOI: 10.1080/00437956.1954.11659524.

² Shih: R. Memushaj, *Gjuhësia gjenerative*, Shtëpia Botuese e Librit Universitar, Tiranë, 2003.

³ Hans-Jörg Schmid, “The scope of word-formation research”, *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*,

gjendja aktuale e studimeve mbi fjalëformimin, arrin të bëjë këtë klasifikim të modeleve:

- modele të bazuara në rregulla (rule-based models);
- modele të bazuara në skema (schema-based models);
- modele të bazuara në ekzemplarë (exemplar-based models);
- modele të bazuara në skema e ekzemplarë (exemplar-cum-schema-based models) - Schmid, 2015:10).

Modelet e bazuara në rregulla zakonisht përfaqësohen nga teoria gjenerativiste, e cila ka ardhur duke u zhvilluar e pasuruar me qasje të reja (duke nisur me N. Chomsky-n e për të vazhduar me M. Aranoff, S. Scalise etj.). Modeli i dytë nisët nga skemat, duke u përpjekur që të arrijë në përgjithësime (G. Booij etj.). Dy modelet e fundit, modelet e bazuara në ekzemplarë dhe modelet e bazuara në skema e ekzemplarë kanë disa elemente të përbashkëta. Të parat (përfaqësuar nga D. Eddington, J. L. Bybee etj.) i konceptojnë njohuritë leksikore dhe njohuritë për proceset fjalëformuese si lidhje asociative që riorganizohen vazhdimisht nën ndikimin e përdorimit dhe të ekspozimit. Dallimi kryesor midis dy qasjeve qëndron në faktin se versionet e forta të interpretimeve të bazuara në ekzemplarë, veçanërisht ato lidhëse, mohojnë ekzistencën e paraqitjeve simbolike, siç janë skemat dhe supozojnë se njohja gjuhësore është e mundshme vetëm në formën e paraqitjeve të ekzemplarëve individualë, të ruajtur nën përshtypjen e ngjarjeve specifike të përdorimit (HJ. Schmid, 2015:12).

1. Disa drejtime të sotme në fjalëformimin e gjuhës shqipe

Pavarësisht nga mënyra e trajtimit të fjalëformimit, si rrugë e krijimit të fjalëve të reja dhe pasurimit të fjalorit apo si proces morfologjik, fjalëformimi në gjuhën shqipe ka ndjekur një linjë

individuale zhvillimi dhe ka krijuar historinë e vet të ndjekur nga një varg shkrimesh e botimesh me vlerë⁴.

Ndonëse fjalëformimi është konsideruar si rrafsh më vete apo edhe i integruar, problemet që kanë vënë në qendër mënyrën e formimit të fjalëve kanë tërhequr vëmendjen e studiuesve që herët, por sigurisht mënyra e trajtimit ka qenë jo e njëjtë, nëse gjurmojmë autorë e gramatika të ndryshme.

Qasja jonë do të përqendrohet pikërisht në disa kahe të teorive të fundit mbi fjalëformimin në gjuhën shqipe, pa lënë jashtë vëmendjes edhe disa modele të reja fjalëformuese të cilat janë bërë pjesë e shqipes duke parë se sa i përshtaten ato natyrës së gjuhës shqipe, duke ndjekur deri në njëfarë mase edhe produktivitetin e tyre.

Cilat janë disa kahe të fjalëformimit në gjuhën shqipe?

Në shqipen e sotme po gjallojnë disa modele interpretimi të fjalëformimit, duke nisur që me vështirimin tradicional e deri disa tek tendencat me drejtim gjenerativist⁵. Pavarësisht nga

⁴ Përmendim disa prej këtyre botimeve: *Gramatika e gjuhës shqipe I*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2002; *Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe*, I, II, III (Tiranë, 1972, 1989); *Çështje të gramatikës së shqipes së sotme*, Tiranë, 1975; Sh. Demiraj, *Morfologjia e gjuhës shqipe* (dispenë), Tiranë, 1960; E. Hysa, *Formimi i emrave me ndajshesa në gjuhën shqipe*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2004; J. Thomai, *Leksikologjia e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2006; M. Camaj, *Albanische Wortbildung. Die Bildungsweise der älteren Nomina*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1966; M. Halimi, *Çështje të fjalëformimit në gjuhën shqipe*, Prishtinë, 1996; A. Kostallari, *Vepra III. Studime për fjalëformimin dhe leksikun*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë, 2017; A. Kostallari, *Vepra V. Histori e gjuhësisë së përgjithshme; Fjalëformimi i shqipes; Gjuha e sotme letrare shqipe*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë, 2018 etj.

⁵ Shih: L. Buxheli, *Formimi i foljeve në gjuhën e sotme shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Tiranë, 2008; L. Buxheli, *Fjalët e përngjitura në gjuhën shqipe*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Tiranë, 2009; Rr.

baza interpretative e problematikës, disa ndërtime janë bërë fakte reale në gjuhën e sotme shqipe dhe kërkojnë vëmendje sa i takon klasifikimit të tyre dhe ndoshta edhe terminologjisë. Në proceset fjalëformuese ka pasur një ndikim të madh sidomos zhvillimi i teknologjisë dhe i terminologjisë së saj, e cila ka prodhuar edhe disa formime të reja fjalësh. Ky ndikim është ndjerë fillimisht në anglisht, si gjuhë e programimit të teknologjisë dhe baza e krijimit të kësaj terminologjie, po nga anglishtja ajo u përhap me shpejtësi edhe në gjuhët e tjera. Krijime që kishin në përbërjen e tyre një element përbërës, si *electronic* u bënë më se të zakonshme p.sh. *microelectronics*, *megaelectronics*, *electromagent* etj.

Po shpejtësia me të cilën u zhvillua teknologjia kërkonte padyshim një terminologji në një formë më të thjeshtuar për komunikim ndaj dhe u krijuan shkurtesa të tipave të ndryshëm, qofshin të tipit *nistor*, si EDI [Electronic Data Interchange], EDP [Electronic Data Processing], EIA [Electronic Industries Association] etj.⁶, por edhe *rrokjesor* e tipa të tjerë. Një model i ri filloi të lindte sipas gjedhit *e-mail*, modeli *e-fjalë*. Shumë shpejt nisën të krijoheshin sipas tij fjalë të tjera në anglisht e më pas edhe në mjaft gjuhë. Sigurisht këto ndërtime u bënë objekt studimesh, së pari, në gjuhën ku lindën,⁷ e më pas edhe në gjuhët e tjera.

Në gjuhën shqipe gjithashtu depërtuan drejtpërsëdrejti nga anglishtja fjalë si *e-mail* në fillim të viteve '90 të shek. XX, e pastaj dalëngadalë edhe si kalke gjuhësore (*e-posta* emri është përshtatur në gjuhën shqipe dhe ka kaluar në gjininë femërore).

Një prej prirjeve të sotme edhe në gjuhën shqipe është formimi i fjalëve ku elementi i parë paraqitet si një shkurtesë.

Paçarizi, *Konversioni në gjuhën shqipe*, Prishtinë, 2015; Rr. Paçarizi, *Fjalëformimi ndajshesor i shqipes*, Prishtinë, 2020 etj.

⁶ Për më gjerësisht shih: N, Caka, A, Dika, S, Rodiqi, *Fjalor i informatikës anglisht-shqip, shqip-anglisht*, Prishtinë, 2005.

⁷L. Li, (2000). Email: a challenge to standard English?, *English Today*, 16 (4), 23-29. DOI:10.1017/S0266078400000511; D. Schaffer, (2001). "The story of e-". *English Today*, 17(4), pp. 22-26. doi:10.1017/S0266078401004035.

Bëhet fjalë për strukturën *e-* (shkurtesë e *electronic*) + *fjalë* (*temë?*). Ndërtime të tilla i vërejmë në fjalë, si: *e-Albania*, *e-posta*, *e-libri*, *e-karriera* etj. Kjo është një prirje e ndikuar nga anglishtja, po që po merr përmasa gati universale. Si model relativisht i ri ngjan të jetë mjaft produktiv, por nuk është shtrirë ende te të gjitha fjalët në shqipe. Le të marrim në shqyrtim dy raste:

- a. *e-libri* (libri elektronik)
- b. **e-cigare* (cigare elektronike).

Në rastin (a) modeli i shkurtuar ka mundur të hyjë edhe në shqipe dhe, sapo shihet a dëgjohet trajta *e-libri*, menjëherë folësi i kësaj gjuhe e lidh me konceptin e librit elektronik. Në rastin (b) modeli i anglishtes *e-cigarettes* (për *electronic cigarettes*) nuk ndihet akoma i formësuar në gjuhën shqipe dhe ndeshet mjaft rrallë. Në shqipe përdoret zakonisht sintagma e plotë *cigare elektronike* dhe jo forma e shkurtuar e saj.

Situata e pandemisë COVID '19 solli edhe koncepte të reja në procesin e mësimdhënies, ndaj dhe u krijuan menjëherë termat, si *e-shkolla*, *e-klasa* (*shkolla elektronike*, *electronic classroom*). Ato hynë si kalke gjuhësore edhe në gjuhën shqipe. Por duhet përmendur fakti se në procesin e mësimdhënies pas viteve '90 kanë hyrë teori të reja e bashkë me to është zhvilluar edhe një terminologji bashkëkohore. Ndër termat e parë nga kjo fushë ishte termi *e-learning*, i cili bashkë me konceptin u përthith si i tillë edhe në gjuhën shqipe, duke hyrë menjëherë në formën e shkurtuar.

2. Rreth korpusit të *e-fjalëve* në gjuhën shqipe

Për të përcaktuar sadopak produktivitetin e ndërtimeve *e-fjalë* jemi konsultuar me korpusin e publicistikës të ndërtuar nga Besim Kabashi⁸, të cilit i jemi mjaft mirënjohës për të dhënat që na siguroi nga ky korpus. Korpusi (AlCoPress 2017-2019)⁹ ka përfshirë tekste gazetash nga viti 2017 deri në vitin 2019 dhe përmban rreth 31 milionë fjalë teksti. Duke u bazuar në të

⁸ <https://www.besim-kabashi.net>

⁹ <https://corpora.linguistik.uni-erlangen.de/cqpwweb/>

dhënat e këtij korpusi për ndërtimin *e-fjalë*, dëndurinë më të madhe e ka ndërtimi *e-mail* me 1414 përdorime gjithsej (740 përdorime *e-mail*; 597 përdorime *E-mail*, 27 përdorime *e-maile*, 10 përdorime *e-maileve*, 8 përdorime *E-maili*, 7 përdorime *e-maili*, 6 përdorime *e-mailit*, 6 përdorime *E-MAILI*, 5 përdorime *e-mailin*, 5 përdorime *e-mailet* e ndonjë formë tjetër). Më pas vjen formimi *e-Albania* (69 përdorime *e-Albania*, 56 përdorime *e-albania*, 20 përdorime *E-Albania*, 2 përdorime *E-albania* etj.), *E-DV* (61 *E-DV*), por edhe *e-viza* (3 përdorime *e-viza*); *e-libri* (14 përdorime *e-libra*, 10 përdorime *e-libri*) etj. Kanë qenë një surprizë formimet, si *e-kioskë* (14 përdorime *e-kioskë*, 6 përdorime *e-kioska*), *e- Demokraci* (3 përdorime *e-Demokraci*) që gjenden në këtë korpus. Më pak dënduri kanë formimet *e-shërbime* (5 përdorime *e-Shërbime*, 2 përdorime *e-shërbimeve*); *e- qeverisje* (5 përdorime *e-Government*, 4 përdorime *e-qeveria*, 4 përdorime *e-Qeverisjes*, *E-government* etj.); *e- bankë* (5 përdorime *E-banking*, 2 përdorime *E-Banking*); *e-learning* (3 përdorime *e-learning*), *e-leje*, *e-shop*, *e-fatura*, *e-cigare* (vetëm një herë), *e- Bibliografi*, *e -bujqësia*, *e-inspektimi* etj. Më poshtë jemi përpjekur të ndërtojmë një grafik sipas të dhënave të mësipërme:

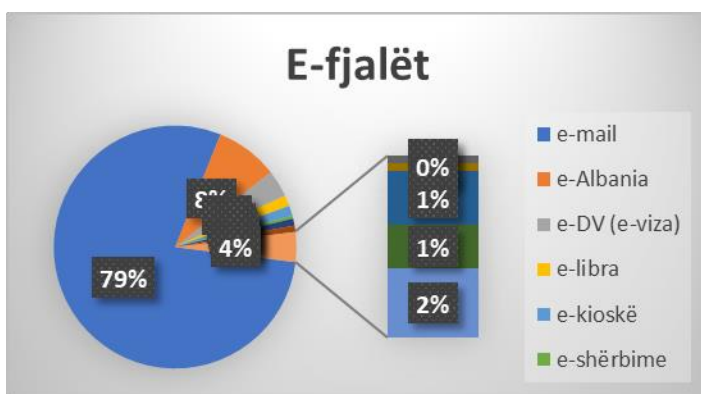

Fig. 1 Grafiku i e-fjalëve sipas AlCoPress 2017-2019

2.1. Natyra e fjalëve të bashkuara me e-

Fjalët që bashkohen me përbërësin *e-* janë përgjithësisht emra, disa prej tyre edhe në gjuhë të huaj, si *Albania, goverment, banking, shop* etj., ndërsa një pjesë tjetër janë përshtatur në shqipe, si *bankë, qeveri, libër* etj.

Disa ndërtime ku fjala e cila ndjek shkurtesën *e-* përfaqësohet nga një numër janë të një natyre krejt tjetër. Ata janë shkurtesa që lidhen zakonisht me fushën e astronomisë ose janë shkurtesa të shoqërive të ndryshme tregtare. Për këtë arsye, megjithëse në korpusin e shqyrtuar ka dalë rreth 17 herë formimi *e-4*, ai në fakt ka të bëjë me sondën kineze Chang'e-4, e cila zbarkoi në Hënë më 3 janar të vitit 2019 dhe nuk lidhet aspak me ndërtimet e shqyrtuara më lart. Ndërsa *e-88* është thjesht shkurtesa e një shoqërie ndërtimi.

Siç shihet, fushat ku ka hyrë ky model është zakonisht: biznesi: *e-shop, e-kioskë*; sistemin bankar: *e-banka* (banka elektronike), mësimdhënia: *e-learning, e-shkolla, e-libri* etj.

Nga ana tjetër vërejmë se ndërtimet me $[e-]+[X]$ po shërbejnë edhe si gjedhe. Sot në gjuhën shqipe kemi modelin e ri U- (shkurtesë e fjalës universitet) + fjalë. Kështu ndeshemi me krijimet: *U-Albania* (platforma e regjistrimit të maturanëve në universitet), *U-Library* (*Libraria universitare*, platformë ku janë regjistruar institucionet arsimore për konsultimin e librave online).

Një problematikë tjetër ka të bëjë me klasifikimin e këtyre ndërtimeve në tipin dhe mënyrën e fjalëformimit. Si do t'i klasifikojmë këto formime? Po ta analizojmë me kujdes këtë *e-*, ajo nënkupton shkurtesën e një teme, ndërsa pjesa tjetër zakonisht është një emër, por jo gjithmonë. Atëherë kemi të bëjmë me kompozita ku tema e parë është shkurtesë? Duke qenë se ata formojnë një tip të veçantë, a do të mund të quhen *e-kompozita*? Por nga ana tjetër, kjo *e-* ka një produktivitet të konsiderueshëm dhe ngjan se po merr funksionin e një sindajstese. Kjo është një prirje gati universale. Në anglisht kjo *e-* konsiderohet zakonisht si një parashtesë. Po formimet e me U-, megjithëse nuk janë shumë në numër, si do t'i trajtojmë?

Këto mendojmë se janë disa problematika që kërkojnë një diskutim më të gjerë.

Në gjuhën shqipe disa prej formimeve *e-fjalë* kanë pësuar edhe ndryshime semantike p.sh. *e-mail* është përshtatur si *e-postë*, por nga ana tjetër edhe Posta Shqiptare ka krijuar një shërbim të ri *e-Posta*, që nuk ka lidhje me konceptin e *e-mail-it*, por me shërbimin elektronik postar.

Çështja e fundit që mendojmë ta shtrojmë për diskutim ka të bëjë me përfshirjen apo jo të këtyre fjalëve në fjalorët normativë të shqipes. A do të bëhen ata pjesë e fjalorit ashtu siç janë bërë formimet me *elektro-*, si: *elektrokardiogramë*, *elektromagnet*, *elektromotor*, *elektroshók*, *elektroteknologji*, *elektroterapi* (Fjalori 2021:174), pasi në gjuhë të tjera, përveç anglishtes, si p.sh. në italisht, formimet me *e-* janë bërë pjesë e fjalorëve (*e-commerce*, *e-mail*).

Këto janë vetëm pak prirje të shqipes së sotme në proceset fjalëformuese, po sigurisht do të duhet të diskutojmë edhe për një ridimensionim të fjalëformimit edhe në tekstet akademike, duke i përditësuar ata me teoritë e reja.

BIBLIOGRAFI

- Bauer, L., "What can you do with derivational morphology", *Morphology 2000*. Selected papers from the 9th Morphology Meeting (ed. S. Bendjaballah, W.U. Dressler, O.E. Pfeiffer, and M.D. Voeikova), f. 37-49. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Booij, G., & Hüning, M., "Affixoids and constructional idioms", *Extending the scope of construction grammar* (ed. R. Boogaart, T. Coleman, G. Rutten), f. 77-106, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Booij, G., *Construction morphology*, Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Booij, G., *The Construction of Words Advances in Construction Morphology*, Springe, 2018.

- Bybee, J., "Morphology as lexical organization", *Theoretical morphology* (ed. M. Hammond and M. Noonan), San Diego: Academic, 1988, f. 119-141.
- Bybee, J., *Language, usage and cognition*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- DOI: 10.1017/S0266078400000511
- DOI: 10.1017/S0266078401004035
- Gramatika e gjuhës shqipe I*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2002.
- Haspelmath, M., & Sims, A., *Understanding morphology*. 2nd ed., London: Routledge, 2013.
- Hockett, Charles F., "Two Models of Grammatical Description", *WORD*, 1954, 10:2-3, f. 210-234, DOI: 10.1080/00437956.1954.11659524.
- Huddleston, R. & Pullum, G. K., *A Student's Introduction to English Grammar*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Li, L., "Email: a challenge to standard English?", *English Today*, 16 (4), 2000, f. 23-29.
- Memushaj, R., *Gjuhësia gjenerative*, Shtëpia Botuese e Librit Universitar, Tiranë, 2003.
- Schaffer, D., "The story of e-", *English Today*, 17 (4), 2001, f. 22-26.
- Schmid, Hans-Jörg, "The scope of word-formation research", *Word-formation as a linguistic discipline*, vol. 1, Berlin: De Gruyter Mouton, 2015, f. 1-21.

Burime online

<https://www.besim-kabashi.net>

<https://corpora.linguistik.uni-erlangen.de/cqpweb/>